

DOI: 10.15421/272029

УДК 94(477)»1920/1930»

О. Л. Рябченко*, О. С. Гончарова**

**Кафедра всесвітньої історії, Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди, Харків, Україна*

***Кафедра історії України, Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди, Харків, Україна*

ПРОЯВИ АНТИСЕМІТИЗМУ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УСРР (1920–1930 рр.)

E-mail: lerche555@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1249-2482?lang=en>

E-mail: olia.goncharova2016@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8697-3211>

Анотація. Досліджено форми та найпоширеніші прояви антисемітизму у вищих навчальних закладах УСРР. Здійснено аналіз лексики, яка використовувалась для характеристики антисемітських настроїв та боротьби з ними. Дослідження проводиться в методологічних рамках історії повсякденності і побудовано на зведеннях і оглядах ОГПУ, протоколах партійних і комсомольських зборів, матеріалах періодики і его-документах. Зазначено, що перші десятиліття радянської влади в Україні характеризуються різким спалахом антисемітських настроїв. Цей феномен пов'язується із такою специфічною рисою антисемітизму як укоріненість його у глибинах масової свідомості. Тому і в перші радянські десятиліття, і сьогодні люди схильні обвинувачувати євреїв у економічних труднощах чи своїх невдачах. Виділяються дві форми антисемітизму: активно-свідомий і несвідомий. Аналізуються найпоширеніші його прояви: образливі вислови у повсякденному спілкуванні; звинувачення євреїв у труднощах, які переживали у ті часи усі громадяни; розповсюдження чуток про привілеї, які ніби існують для євреїв; питання про введення відсоткової норми для євреїв при вступі до інститутів; розповсюдження анекдотів, листівок та антисемітських віршів; побиття євреїв. Оскільки антисемітизм вважався одним із проявів контрреволюційної пропаганди та загострення класової боротьби у радянському суспільстві, то хуліганські вчинки за традицією кваліфікувалися як результат «засміченості» вищих навчальних закладів «класово-ворожими елементами».

Ключові слова: студенти, УСРР, вищі навчальні заклади, антисемітизм, євреї.

О. Ryabchenko*, O. Honcharova**

**The Department of World History, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical
University, Kharkiv, Ukraine*

***The Department of History of Ukraine, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical
University, Kharkiv, Ukraine*

MANIFESTATIONS OF ANTI-SEMITISM IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE USSR (1920–1930)

Abstract. The forms and the most widespread manifestations of anti-Semitism in higher educational institutions of the USSR have been studied. The analysis of the vocabulary that was used for description of antisemitic moods and fight against them was carried out. The research is conducted within the methodological framework of the history of everyday life and it is based on reports and reviews of the Central Political Department, the protocols of the party and Comsomol meetings, periodicals and ego-documents (diaries, memoirs, letters of the students

«to the power»). Analyzed sources allow to see the reality hidden in more formal reporting documents, to plunge into the everyday life, to get into the psychological atmosphere of that time, to better understand the roots of anti-Semitism. The first decades of Soviet power in Ukraine are marked by a sharp outbreak of anti-Semitism. It was extremely difficult for the huge masses of population to adapt to the new political and economic conditions and they frequently blamed the Jews in their failures. The researchers associate this phenomenon with such a specific feature of anti-Semitism as its rootedness in the depths of mass consciousness. That is why even today people think about the number of Jews in Ukrainian business and say absurd things about Jews. There are two forms of anti-Semitism: active-conscious and unconscious. The most widespread manifestations are analyzed, in particular, insulting expressions in everyday communication; accusations of Jews in the difficulties experienced by all citizens at that time; spread of rumors about the privileges that exist for the Jews; the issue of setting a rate for Jews to be admitted to the university; distribution of jokes, leaflets, and anti-Semitic poems; beating of Jews, etc. Since anti-Semitism was considered as one of manifestations of counter-revolutionary propaganda and intensification of the class struggle in the Soviet society, hooliganism was traditionally described as the result of «littering» of higher educational institutions with «class-hostile elements». In general, anti-Semitism was one of the manifestations of mass immorality in the Soviet society where the highest humanistic values were destroyed.

Keywords: students, USSR, higher education institutions, anti-Semitism, Jews.

Вступ. Останнім часом в Україні, як і в усій Східній Європі, кількість інцидентів, пов'язаних з насильством щодо євреїв, знижується. Водночас досі в країні проблемою залишаються антисемітські публічні виступи, зокрема, у центр скандалів неодноразово попадають українські чиновники. Самі ж євреї заявляють про зростання негативних висловлювань в Європі щодо представників їх етнічної спільноти. Зокрема, посол Ізраїлю в Україні Йоель Ліон вважає, що це явище надзвичайно характерне для нашої країни, «оскільки люди розмірковують про кількість євреїв в українському бізнесі та з телеекранів говорять абсурдні речі про євреїв» [18]. Дослідники пов'язують цей феномен із такою специфічною рисою антисемітизму як укоріненість його у глибинах масової свідомості [13, с. 222].

Основні антисемітські міфи, які існують у сучасній суспільній думці на Заході, та їх вплив на стан міжнаціональних відносин активно вивчаються представниками різних наукових шкіл Європи [3; 8; 23]. На найбільш актуальних проблемах, пов'язаних з існуванням антисемітизму в Україні, наголошують у своїх дослідженнях О. В. Козерод та В. С. Орлянський. Вони визначають сутність антисемітизму, причини його розповсюдження, а також доводять, що це явище було притаманне практично усім соціальним верствам, у тому числі й апарату радянських і партійних органів [10–12; 16]. З'явилися і перші роботи з вивчення історіографії історії повсякденного життя єврейського населення УСРР у міжвоєнну добу [22].

Метою статті є дослідження форм та найпоширеніших проявів антисемітизму у вищих навчальних закладах УСРР, а також аналіз лексики, яка використовувалася для характеристики антисемітських настроїв та боротьби з ними. Дослідження проводиться в методологічних рамках історії повсякденності і побудоване на архівних документах, зокрема донесеннях негласних інформаторів та місцевих органів ОГПУ про прояви антисемітизму серед студентів, матеріалах періодики та его-документах. Зазначені джерела дозволяють відчутти повсякденне життя, психологічну атмосферу того часу, краще розібратися в особливостях прояву антисемітизму.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайного поширення серед різних верств населення протягом 1920–30-х рр. набув побутовий (повсякденний) антисемітизм. Дослідники визначають антисемітизм складовою «єврейського питання», яке на середину 1920-х рр. було одним з найгостріших в Україні і включало декілька таких взаємообумовлених проблем: господарський занепад єврейського містечка, економічне розорення торговців і ремісників, декласування та люмпенізація містечкового єврейства, поширення антирадянських настроїв у єврейському середовищі, збільшення впливу заборонених сіоністських організацій, антисемітизм оточуючого населення та органів місцевої влади [28, с. 180]. Особливої актуальності «єврейське питання» набуло на

Правобережжі та Одещині. Так, аналізуючи настрої сільської молоді, ДПУ у 1926 р. назвало антисемітизм, поряд із пияцтвом та хуліганством, масовими явищами в її середовищі [28, с. 228].

Як зазначає Л. Д. Якубова, сільська молодь, за визначенням партійних аналітиків, становила найбільш політично відсталу верству молоді республіки, тож прояви антисемітизму у сільській місцевості України поширювалися дедалі більше, особливо з середини 1920-х рр. [12, с. 166]. Євреїв починають звинувачувати як у всіх труднощах, які переживала країна, так і в особистих негараздах чи проблемах. Не були винятком і студенти: «Хвиля антисемітизму серед студентства поширюється і зростає. Мають місце навіть побої студентів-євреїв» – зазначалося у спеціальних зведеннях [25, арк.8].

У донесеннях того часу виділялися дві форми проявів антисемітизму: активно-свідомий і несвідомий. Активно-свідомий вважався складовою частиною контрреволюційної роботи з боку «ворожих» груп населення. Ворогами більшовиків, традиційно, в Україні були «куркульство й петлюрівщина на селі, частина спецівської інтелігенції в місті».

Побутовий, несвідомий, розвивається під впливом першої категорії і в результаті також підтримує активну форму антисемітизму [4, арк. 67]. Тому усі антиєврейські вислови розцінювалися як небезпечні. У документах зазначалося, що «під гаслами національної ворожості до євреїв» ставилися завдання проведення «контрреволюційної боротьби з радянською владою: на випадок війни – «бити євреїв, комуністів, а потім і профспілки»» [4, арк. 67].

Найпоширенішим проявом антисемітизму серед студентів були вислови у повсякденному спілкуванні. Євреїв називали «жидівськими мордами», «абрашами», в розмовах «слово «жид» відміняється в усякий спосіб» [1], писалося в газетах. Це широковідомі факти і вони вважалися «звичайним явищем». Наприклад, у гуртожитку за те, що комсомолец, студент Харківського технологічного інституту (далі – ХТІ) Фурер о 23 годині погасив світло, інший студент, також комсомолец, Поплавський, назвав його «жидовська морда» [5, арк. 23]. У цій кімнаті жило 50 студентів із різних інститутів. Тіснота, важкі побутові умови створювали сприятливі умови для суперечок і бійок. В іншому випадку під час суперечки Фурер назвав члена партії Бодунова «проституткою», у відповідь почув – «абраша», що спровокувало бійку і навіть поножовщину [5, арк. 23].

Той факт, що євреїв називали «жидами» у ті часи нікого не дивував. Як говорив студент Абрамов із ХТІ: «Мій батько в шахтах ніколи не говорить єврей, а завжди – жид» [5, арк. 23]. Як бачимо, у цьому вислові підкреслюється, що це мова «пролетарська». З іншого боку, в студентському середовищі продовжували побутувати засвоєні вдома моделі поведінки. «Нас же називають хохлами і ми не ображаємось, а коли єврея назвеш жид, то пришиють тобі справу» [19], – обурювався комсомолец Сопельніков, коли до бюро ЛКСМУ на нього надійшла скарга від комсомольця-єврея Йосипа.

Зазначимо, що євреї неодноразово ставали об'єктами глузування і знущання тільки тому, що вони були представниками цієї національності. Так, студент Київського індустріального інституту Дренов примушував студентів-євреїв вимовляти слово «кукурудза» [27, арк. 53]. А студент Харківського геодезичного інституту Спелов у гуртожитку щоранку будив студента-єврея Шапошника словами: «Вставай, жид!» [2]. А коли хотів посміятися, звертався до нього: «Сеня, ти жид?.. Скажи ти сам мені, жид?!» [2].

Інший рівень розмов – звинувачення євреїв у труднощах, які переживали у ті часи усі громадяни. Особливо наприкінці 1920-х рр., що пов'язано з урбанізацією і модернізацією радянського суспільства. Цей процес відбувався паралельно з загальним зростанням ксенофобії у суспільстві. У таємному зведенні Одеського окружного партійного комітету зазначалося, що антисемітські розмови серед студентів мають масовий та безперервний характер майже в усіх вишах і в першу чергу там, де основну масу студентів складають вихідці з села – в Інституті народної освіти, сільськогосподарському інституті [25, арк. 8].

З одного боку, євреїв звинувачували в господарських труднощах, у бюрократизмі апарату, у протекціонізмі. З іншого – наголос робився на привілеях, які ніби існують для євреїв. Наприклад, студента Київського індустріального інституту Дренова виключили з комсомолу і з інституту за те, що він заявляв, що «на північ посилають Молокових, Слепньових, а тут залишаються Кальмановичі» [27, арк. 53]. Коли в його групу прислали двох єврейок, що були мобілізовані для роботи на селі, він заявив: «Чого їх прислали на той самий курс? – це їх привілей, як єврейок». У дійсності, після мобілізацій на село, навіть на тривалий період, студенти поверталися на свій курс і повинні були доганяти програму і здавати заліки самотужки. Окремі винятки із правил були, але не залежали від національності студентів [22, с. 79].

Одна річ – побутові розмови – на вулицях, у гуртожитку, між собою, інша – відкрито, офіційно. На загальних партійних і комсомольських зборах в ХТІ до президії надходили анонімні записки з питаннями: «Чому євреїв переселяють у Крим?», «Чому євреї у більшості своїй є торгашами?» [5, арк. 23], «Чому євреям дають землі у Криму, а українців гонять до Сибіру?».

Піднімалися питання про процентне відношення євреїв до російських чи українських студентів. Як правило, цифри значно перевищували реальні. Щодо «непропорційної кількості євреїв у вузівських аудиторіях» варто зазначити, що у різних інститутах і залежно від регіону ці співвідношення були різними. Традиційно багато євреїв було у медичних та технічних інститутах [21, с. 404–405]. В індустріально-технічних інститутах у середині 1930-х рр. євреї значно переважали лише в Одеському індустріальному інституті, а великий відсоток їх був наявним лише у Київському будівельному та окремих інститутах Харкова. [21, с. 423, 436]. У розмовах же говорилося про 70–80% євреїв серед студентів. Але сама по собі велика кількість осіб єврейської національності була солідним підґрунтям антисемітських настроїв.

Як результат, неодноразово на зборах піднімалося питання про введення відсоткової норми для євреїв при вступі до інститутів. Як відомо, відсоткові норми були дієвим інструментом зниження чисельності студентів-євреїв у вишах Російської імперії [9, с. 63]. Газети і архівні документи повідомляють: «Виступає комсомолец і скаржиться, що в КІНГові (Київському інституті народного господарства. – *Авт.*) замало українців. І тут же пояснює: замало тому, що багато євреїв... Услід за ним бере слово член бюро комсомольського колективу й розвиває цю думку: Треба вжити рішучих заходів. Вірно, що багато євреїв. Не завадило б установити відсоткову норму (не більше двох відсотків) для євреїв у вузах» [1].

А група студентів 1-го курсу Харківського інженерно-економічного інституту писали про свого однокурсника Реву, що він не лише пропонував встановити в інституті відсоток прийому для євреїв, а й говорив, що «краще їх зовсім не приймати, бо всі вони торгівці», «З деканату інституту євреїв вижить, а всіх комсомольців перевішати», «до рад не обирати дурнів-комуністів та ще й євреїв», «ліквідувати зажим українців в установах та вишах» [17].

У зведеннях фіксувалися подібні настрої і серед робітників. У Сталінській окрузі комсомольці, яких не зарахували до робітфаку, говорили місцевим робітникам рудника, що їх не прийняли у зв'язку з тим, що на робітфаках існує «засилля євреїв» [12, с. 164]. А на руднику № 1 у Горлівці робітники були незадоволені тим, що серед студентів-практикантів переважають євреї: «Дивіться, на наші гроші учиться не наш брат, а ось хто. Буде над нами керівництво – євреї. Подивіться, багато їх на виробництві? Ясно, що менше ніж росіян, але начальниками будуть лише жиди». Знайшов відображення цей міф і в усній творчості: «Жид заседает в Совнарком. / Жид всей страной управляет. / Жид нас повсюду вытесняет» [7, арк. 12–13].

Як зазначав директор Центру вивчення історії євреїв у роки Голокосту при інституті «Я два-Шем» (Єрусалим) д-р Аркадій Зельцер, протягом 1920–30-х рр. євреї, дійсно, зайняли важливі позиції в радянській еліті. Разом з тим одні євреї стали частиною істеблішменту, були широко представлені в системі влади, НКВС, серед осіб вільних професій, творчої та наукової еліти. Інші у той же час потерпали від режиму, у тому

числі і соціальної політики. Їхні діти не могли бути прийнятими до інститутів. А під час чисток вишів їх масово позбавляли права на навчання через вороже соціальне походження чи погляди. Про це свідчать такі документи, як листи студентів «до влади». Але антисемітські настрої серед студентів і професури значно зростали саме в періоди проведення масових чисток чи соціально-академічних перевірок.

Таке ставлення викликало спротив у євреїв, наприклад, комсомолка цієї національності у Київському ІНГ на зборах закликала євреїв до єдності для спільної боротьби [15, с. 23].

У 1930-ті рр. у звітах інститутів обов'язковою була графа про викриття нездорових явищ у колективах, про заходи, спрямовані на покращення морального образу студентів. Традиційно описувалися випадки образ студентів-євреїв і зазначалися заходи для подолання антисемітських настроїв. У 1932–1933 р. до розряду антисемітських потрапляли випадки побутового характеру. Наприклад, в Уманському педінституті розглядалася справа двох студенток-єврейок, які залишили чергування в їдальні, а їх за це «побутова комісія профкому позбавила обідів у їдальні на три дні» [24, арк. 20]. Чи трикратна демонстрація на зборах випадку запізнення на п'ять хвилин на лекцію студентки Портнкової у той час, коли українці мали більше пропусків і на це не зверталася увага.

Ще однією формою прояву антисемітських настроїв було розповсюдження анекдотів, листівок, віршів та іншої творчості людей. Анекдоти були своєрідною і досить розповсюдженою реакцією на політичну атмосферу в країні. Як і інші гумористичні твори – вони семантично багаті і образно насичені. «Их передавали шепотом, улыбаясь, на перекрестках улиц и на трамвайных остановках, оглядываясь, где-нибудь в конторе сотрудники, их передавали открыто и громко, чокаясь рюмками, в тесном кругу знакомых», – wspominal профессор О. Г. Маньков [14, с. 151]. У зведеннях також зазначалося, що єврейські анекдоти зараз тисячами передаються по кутках інтелігентських квартир і в кулуарах радянських закладів».

Гострота анекдоту була в його миттєвій реакції на подію і в лаконічності. Досить розповсюдженими вони були і серед студентів, причому їх розповсюджували і самі євреї. Так, справжнім майстром цієї справи був студент ХТІ, єврей за походженням, Гандварг, який розповідав їх однокурсникам у великій кількості, наприклад: «В чем разница между Сталиным и Моисеем? – Моисей вывел евреев из Египта, а Сталин – из политбюро» [5, арк. 23]. Важко говорити про авторство, але анекдоти миттєво розносилися по країні. Стосовно наведеного, то його авторство приписують Радеку, але, як бачимо, він був популярним і у Харкові серед студентів.

А студент Т. Забара, як написано в його кримінально-слідчій справі, не лише розповідав анекдоти, а й намагався довести тотожність цих анекдотів з реальним життям [6, арк. 25–26]. Писав він і вірші антисемітського характеру: «Запродана Україна, така її доля. / Жидам вона запродана, вони зараз керують, / А ці бідні українці по допрах бідують» [6, арк. 19].

Зразки народної творчості антисемітського змісту набули значного поширення, вони розповідалися за святковими столами, розклеювалися у вигляді листівок, переписувалися і передавалися усно. Особливо популярним був вірш «Смотри туда, смотри сюда, Везде увидишь ты жида»: «Жида повсюду богатеют, / Торгуют, судят, все имеют. / Жида стремятся нас так гнуть, / Чтобы не пикнуть, ни вздохнуть... / Вот революции плоды – / Везде жида, жида, жида...» [7, арк. 12–13]. Листівка з повним текстом цього вірша була віднайдена в одній із кримінально-слідчих справ, де вірш виступав в якості речового доказу.

Практична постановка питання боротьби з єврейським засиллям у вишах шляхом терору, бойкоту тощо не була оформленою. Відомо, що антисемітськими гаслами обписувалися стіни інститутів, були спроби розповсюдження листівок, найчастіше з гаслом: «Процентну норму для євреїв замінили на процентну норму для руських». Студент Грив, наприклад, був виключений із партії й інституту за те, що говорив: «Гасло Денікіна «Бий жидів, спасай Росію» вірне на 99%». Ці та аналогічні гасла

іноді виливались у форму побиття євреїв, коли останніх били лише за те, що вони євреї. Особливого розголосу набули такі факти в харківських вишах. Проте, як зазначалося вище, бійки могли бути спровоковані взаємними образами [5, арк. 23]. Газета «Комсомолец України» повідомляла, що «уся кімната реготала», коли плакала побита студентка робітфаку Інституту народного господарства Люблінська. «Слухайте, слухайте, як вона по-жидівському голосить», «Повісити їх треба!» – вигукували інші [2].

А у Дніпропетровському гірничому інституті декілька студентів побили першого зустрічного єврея в місті під гаслом «За жидівську справу – жидівській владі», за що і поплатилися партійними чи комсомольськими квитками і були виключені з інституту [20, с. 1]. Аналогічні хуліганські вчинки були зафіксовані у багатьох інститутах, але за традицією вони кваліфікувалися як «результат засміченості класово-ворожими елементами» [26, арк. 94]. Причому ворогами були не лише виконавці, а й ті, що знали, розповідали про це «близьким», але мовчали і не донесли, куди слід.

Взагалі, на численних зборах та політгодинах студентам доводили, що антисемітизм є одним із проявів контрреволюційної пропаганди та загострення класової боротьби. Заклики до обмеження кількості осіб єврейської національності кваліфікувалися «нечуваними вибриками» з боку людей, які «приховують своє класово чуже лице комсомольським квитком», у періодиці пропонувалося «прищепити всім студентам непримиримому ворожнечу до антисемітизму» [2]. Якщо випадки, аналогічні описаним, набували розголосу чи висвітлювалися в періодиці, герої заміток відразу ставали «чужими», а значить – ворогами. А «ворог» був узагальнюючим образом усіх противників соціалізму. Їх потрібно було «вичищати» з вишів – гострим ланцетом, пролетарською мітлою, як на карикатурі в журналі «Студент революції», де ректор з мітлою намагається вимести всякий непотріб із стін свого навчального закладу. Наслідки були відомі – від догани, привселюдного каяття до виключення із інституту і навіть арешту.

Висновки. Таким чином, укоріненість антисемітизму у глибинах масової свідомості постійно спричинює антиєврейські висловлювання, що характерно для різних країн світу, у тому числі й України. Найпоширенішим серед різних верств населення УСРР протягом 1920-х – початку 1930-х рр. був побутовий (повсякденний) антисемітизм, а його характерними проявами у студентському середовищі були перш за все вислови у повсякденному спілкуванні, такі як «жид», «жидівська морда», «абраша», що вважалися звичайним явищем і нікого не дивували. Інший рівень розмов – звинувачення євреїв у труднощах, які переживали у ті часи усі громадяни. Особливо наприкінці 1920-х рр., що пов'язано з урбанізацією і модернізацією радянського суспільства. Відкрито піднімалися питання про процентне співвідношення євреїв та російських чи українських студентів, про введення відсоткової норми для євреїв при вступі до інститутів. Ще однією доволі широкою формою прояву антисемітських настроїв було усне розповсюдження анекдотів, віршів та іншої творчості людей як реакція на політичну атмосферу в країні, доведення тотожності цих анекдотів з реальним життям. Практична постановка питання боротьби з єврейським засиллям шляхом терору, бойкоту тощо не була оформленою, але проявлялася через поширення листівок з антисемітськими гаслами, описування стін інститутів, побиття євреїв, коли над ними знущалися лише за те, що вони були представниками цієї національності. Проте такі хуліганські вчинки за традицією кваліфікувалися як результат «засміченості» вищих навчальних закладів «класово-ворожими елементами».

REFERENCES

1. Antysemity vyshkiriaiuť zuby (1929). [Anti-Semites are grinding their teeth], Komsomolets Ukrainy, 11 sichnia (in Ukrainian).
2. Antysemity znovu oruduiť v Heodezychnomu instytutu (1929). [Anti-Semites are operating at the Geodetic Institute again], Komsomolets Ukrainy, 17 zhovtnia (in Ukrainian).
3. *Herf, J.* (2014). *Anti-Semitism and Anti-Zionism in Historical Perspective: Convergence and Divergence*, London New York Routledge, 296 pp. (in English)
4. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti. – F. R-369, op. 2, spr. 8.

5. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F. P-5, op. 1, spr. 43.
6. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F. R-6452, op. 1, spr. 6174.
7. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. – F. R-6452, op. 2, spr. 1839.
8. *Eizenstat, S.* (2012). *The Future of the Jews: How Global Forces and Impacting the Jewish People, Israel and its Relationship with the United States.* Rowman & Littlefield Publishers, 376 pp. (in English).
9. *Ivanov, A. E.* (2007). *Evrejskoe studenchestvo v Rossijskoj imperii nachala KhKh veka. Kakim ono by'lo? [Jewish students in the Russian Empire at the beginning of the 20th century. What was it like?].* Moskva, 436 s. (in Russian).
10. *Kozerod, O. V.* (2000). *Z istorii borotby z antysemityzmom v Ukraini v 20-ti rr. XX st. [From the history of the fight against anti-Semitism in Ukraine in the 20s of the XX century].* *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy*, vyp.10, s. 130–135 (in Ukrainian).
11. *Kozerod, O. V.* (2015). *Suchasnyi yevropejskyi antysemityzm: osnovni kharakterni rysy i zahrozy [Modern European anti-Semitism: the main characteristics and threats],* *Hrani*, № 5 (121), s. 144–148 (in Ukrainian).
12. *Kozerod, O.* (2019). *Yevrei Ukrainy v 192–1929 rokakh [Jews of Ukraine in 1921–1929ss].* Варшава, 326 s. (in Ukrainian).
13. *Krapivenskij, S. E.* (2007). *Evrejskoe v mirovoj kul'ture [Jewish in world culture].* Moskva, s. 217–241 (in Russian).
14. *Man'kov, A. G.* (1994). *Iz dnevnika ryadovogo cheloveka [From the diary of an ordinary person].* *Zvezda*, № 2, s. 151 (in Russian).
15. *Miroshnychenko, O., Baumshtein, V.* (1929). *Shcho robytsia v Kyivskomuh inhospi [What is being done in Kyiv Ingosp].* *Student revoliutsii*, № 4, s. 23 (in Ukrainian).
16. *Jews of Ukraine in the 1920s and 1930s: socio-political aspect [Jews of Ukraine in the 1920s and 1930s: socio-political aspect].* *Zaporizhzhia*, 254 s. (in Ukrainian).
17. *Pidbrekhach SVU.* (1931). *[Liar of the Union for the Liberation of Ukraine].* *Student zhovtnia* (Kharkiv), 23 liutoho (in Ukrainian). *Posol Izrailiu v Ukraini vvazhaie, shcho v nashii kraini protsvitaie antysemityzm [The Israeli's ambassador in Ukraine believes that anti-Semitism is flourishing in our country].* URL: <https://ua.112.ua/suspilstvo/posol-izrailiu-v-ukraini-vvazhaie-shcho-v-nashii-kraini-protsvitaie-antysemityzm-538193.html> (in Ukrainian)
18. *C.* (1930). *Proiavy antysemityzmu na robfatsi [Manifestations of anti-Semitism at the faculty].* *Student Zhovtnia*, № 10 (29) (in Ukrainian).
19. *Riabov, M.* (1933). *Novorichna prohulianka antysemita Yampolskoho [New Year's walk of the anti-Semite Yampolsky].* *Student revoliutsii*, № 4, s. 1 (in Ukrainian).
20. *Riabchenko, O.* (2012). *Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-kh rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii [the Students of Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s: Everyday Practices and Conflicts of Identification].* Kharkiv, 456 s. (in Ukrainian).
21. *Ryabchenko, O.* (2019). *Young People Mobilizing for Participation in Communistic Transformations in rural areas during the years of the collectivization and Holodomor.* *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 3, s. 74–92 (in English).
22. *Suchkova, O. Yu.* (2014). *Povsiakdennist yevreiskoho naseleattia USRR u mizhvoiennyi period: vitchyzniani istoriografichni vymir [Everyday life of the Jewish population of the USSR in the interwar period: the domestic historiographical dimension].* *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, № 3–4 (57–58), s. 122–132 (in Ukrainian).
23. *Webman, E.* (2010). *The Challenge of Assessing Arab/Islamic Antisemitism.* *Middle Eastern Studies*, vol. 46, issue 5, p. 677–697 (in English).
24. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy.* – F. 166, op. 11, spr. 148.
25. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy.* – F. 1, op. 20, spr. 3021.
26. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy.* – F. 1, op. 20, spr. 6222.
27. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy.* – F. 7, op. 1, spr. 1079.
28. *Yakubova, L.* (2010). *Povsiakdennist polietnichnoho ukrainskoho suspilstva v yii etnichnomu vymiri [Everyday life of polyethnic Ukrainian society in its ethnic dimension],* *Narysy povsiakdennoho*

zhyttia Radianskoi Ukrainy v dobu NEPu (1921–1928 rr.): kol. monohr.: v 2 ch. / vidp. red. S. V. Kulchytskyi. K., Ch. 2, s. 151–274 (in Ukrainian).

Received 02.10. 2020

Accepted 10.10.2020

DOI: 10.15421/272030

УДК 94(477)

С. М. Попко

Міністерство оборони України, м. Київ

РЕФОРМУВАННЯ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ: УСПИХИ ТА НЕВДАЧІ У КОНТЕКСТІ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ З НАТО

E-mail: spopko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3050-2517>

Анотація. Проаналізовано стан українського ОПК у контексті євроінтеграційних намірів української держави. Зазначено, що у 1990–2000-х рр. Україна мала розгалужений, нерівномірно розвинений, недостатньо скоординований ОПК, який характеризувався незбалансованістю структури оборонних виробництв, високим рівнем зношеності основних фондів, низькою рентабельністю роботи більшості підприємств та низьким рівнем завантаження виробничих потужностей. Зазначено, що реформування ОПК повинно відбуватися синхронно, на тлі вступу нашої держави до НАТО, адже Альянс – певний сигнал іноземним інвесторам для приходу в Україну, що, у свою чергу, покращить міжнародний інвестиційний імідж України та дозволить збільшити надходження до бюджету за рахунок заощаджень на обороні. Зауважено, що українській владі необхідно посилити державний протекціонізм з метою підвищення результативності заходів з просування вітчизняної оборонної продукції, технологій і послуг на перспективні сегменти світового ринку озброєнь шляхом підтримання маркетингової діяльності, координації та фінансування участі національних делегацій у міжнародних виставкових заходах. Наведено приклади успішних підприємств ДК «Укроборонпром», зокрема у сфері виготовлення та поставку авіаційних керованих ракет, послуг з ремонту та модернізації бойових літаків і гелікоптерів тощо.

Ключові слова: НАТО, Україна, ОПК, військово-технічна співпраця, Укроборонпром, реформи.

S. M. Popko

Ministry of Defense of Ukraine, Kyiv

REFORMATION OF THE DEFENSE-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE: SUCCESSES AND FAILURES IN THE CONTEXT OF THE MILITARY-POLITICAL DIALOGUE WITH NATO

The state of the Ukrainian defense industry in the context of the European integration intentions of the Ukrainian state is analyzed. It is noted that in the 1990s – 2000s Ukraine had a branched, unevenly developed, insufficiently coordinated defense industry, which was characterized by unbalanced structure of defense production, high level of depreciation of fixed assets, low